

۶۷

سال سی و سوم
تابستان ۱۴۰۴

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۲۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۴
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۵/۱۴
صص: ۲۶۷-۲۴۱شایا جایی: ۶۹۷۲-۲۲۵۱
الکترونیکی: ۵۱۹۶-۳۶۴۵

فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی

بررسی میزان تأکید بر شیوه‌های اندیشه‌ورزی در پرسش‌های خود
ارزیابی کتاب فارسی پایه‌نهم، بر اساس سیاست‌های کلی ایجاد تحول در
نظام آموزش و پرورشمهدی مقدسی^۱ ID | سوسن فتوحی تکانته^۲ ID

چکیده

هدف از این تحقیق، سنجش میزان توجه مؤلفین کتب درسی به ارتقاء انواع اندیشه‌ورزی دانش‌آموزان و تأکید بر شیوه‌های آن متناسب با سن آن‌ها مبتنی بر جزء دو، سه و هفت بند چهارم سیاست‌های کلی ابلاغی مقام معظم رهبری در زمینه ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش می‌باشد. در این پژوهش درس‌های اصلی کتاب فارسی پایه نهم و بخش خود ارزیابی آنها طبق مؤلفه‌های تفکر خلاق، تفکر استدلالی، حل مسأله، اصلاح تفکر نادرست، تفکر انتقادی و فرا شناخت مورد بررسی قرار گرفته است. روش پژوهش از نظر هدف تحقیق؛ کاربردی، از نظر رویکرد؛ کیفی، از نظر جمع‌آوری داده‌ها؛ اسنادی- کتابخانه‌ای و شیوه بررسی مطالب توصیفی- تحلیلی است. نتایج پژوهش بیانگر آن است که کتاب فارسی پایه نهم در حد قابل قبولی توانسته است درگسترش و آموزش فرهنگ تفکر مطابق با سند یاد شده مؤثر واقع شود. متن درس‌ها با مفاد سند در زمینه کاربرد روش‌های یاددهی، یادگیری متنوع و مطلوب، انطباق دارد. بالاترین میزان کاربرد شیوه‌های تفکر در محتوای دروس، تفکر استدلال تمثیلی با ۲۵/۷۱٪ و پایین‌ترین میزان کاربرد آن، تفکر اصلاح باورهای نادرست با ۲/۸۵٪ می‌باشد. از شیوه تفکر فراشناخت نیز استفاده‌ای نشده است. در بخش خود ارزیابی نیز از تفکر استدلالی بیشترین استفاده با فراوانی ۲۶/۶٪ و از تفکر اصلاح باورهای نادرست با ۲/۲٪، کمترین بهره‌برده شده است.

کلیدواژه‌ها: سیاست‌های کلی تحول؛ آموزش و پرورش؛ اندیشه‌ورزی؛ کتاب فارسی؛ پایه نهم

۱. استادیار گروه حقوق دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه جامع امام حسین (ع)

۲. نویسنده مسئول؛ استادیار، گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

susanfotouhi@cfu.ac.ir

استناد: مقدسی، مهدی؛ فتوحی تکانته، سوسن. (۱۴۰۴). بررسی میزان تأکید بر شیوه‌های اندیشه‌ورزی در پرسش‌های خود ارزیابی کتاب فارسی پایه‌نهم، بر اساس سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۴۱-۲۶۷. DOR:20.1001.1.22516972.1404.33.67.8.0

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

این مقاله تحت لایسنس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه و بیان مسئله

انسان موجودی متفکر است و جز از طریق تفکر و اندیشه ورزی قادر به حل مشکلات خود نیست. کمال و سعادت بشری در گرو اندیشه و تعقل است و اندیشه ورزی، دعوت به تفکر و سلب محدودیت از عقل و اندیشه تعریف شده است (سالارزئی و علی عسگری، ۱۳۹۲: ۳۱). در قرآن کریم نیز به اندیشه ورزی اهتمام ویژه‌ای شده است، چراکه از طریق اندیشه می‌توان مجهولات و ناشناخته‌های جهان را کشف کرد. توانایی تفکر به کودکان و نوجوان کمک می‌کند تا در زندگی روزمره از گزند آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی در امان باشند؛ شرکت در کلیه فعالیت‌های زندگی اعم از اقتصادی، سیاسی و اجتماعی و تصمیم‌گیری‌های فردی در شرایط پیچیده و در حال تحول عصر ارتباطات نیازمند افرادی است که از قدرت تفکر بالایی برخوردار باشند (مک لور^۱، ۲۰۱۱، به نقل از علوی، ۱۳۹۱: ۲۴).

یکی از مهم‌ترین اهداف نظام آموزشی هر کشور، تربیت افرادی است که علاوه بر کسب دانش، توانایی تفکر نقادانه، خلاقانه و منطقی را نیز دارا باشند. در سند سیاست‌های کلی نیز تأکید ویژه‌ای بر پرورش تفکر و اندیشه‌ورزی در میان دانش‌آموزان شده است. در جزء دو، سه وهفت بند چهار این سند، توسعه فرهنگ تفکر، تحقیق، خلاقیت و نوآوری و بهره‌گیری از روش‌های یاددهی و یادگیری متنوع و مطلوب و ایجاد تفکر منطقی و منسجم برای تحلیل و بررسی موضوعی و توانایی حل مسائل و عمل به آموخته‌ها برای بهبود زندگی فردی و اجتماعی دانش‌آموزان مورد توجه قرار گرفته است. این سیاست‌ها، آموزش را فراتر از انتقال دانش دیده و به پرورش مهارت‌های فکری و شناختی به‌عنوان رکن اصلی فرآیند یادگیری توجه دارد. یکی از ابزارهای اصلی در تحقق این اهداف، کتاب‌های درسی است که نقش محوری در شکل‌دهی به ذهن و شخصیت دانش‌آموزان ایفا می‌کند. در میان این کتاب‌ها، کتاب فارسی پایه نهم به دلیل ماهیت خود که ترکیبی از آموزش زبان، ادبیات و مهارت‌های زبانی است، بستر مناسبی برای آموزش شیوه‌های اندیشه‌ورزی فراهم می‌آورد.

این پژوهش درصدد است شیوه‌های مورد تأکید اندیشه ورزی در دروس اصلی و خودارزیابی‌های کتاب فارسی پایه نهم را طبق شاخص‌های مستخرج از کتاب «روانشناسی نوین» علی‌اکبر سیف (۱۴۰۱)؛ یعنی، تفکر خلاق، استدلالی (استقرایی، قیاسی، تمثیلی)، حل مسئله،

1. McLur

اصلاح تفکر نادرست، تفکر انتقادی و فراشناخت، که در راستای مفاد جزء دو، سه و هفت بند چهار از سند سیاست‌های کلی تحول در نظام آموزش و پرورش کشور است، مورد بررسی قرار دهد. با توجه به آنچه گفته شد، هدف اصلی تحقیق معرفی نقش پرسش و پاسخ به عنوان یکی از ابزارهای پرورش تفکر در کتاب‌های درسی می‌باشد. همچنین اهداف دیگر تحقیق، بررسی میزان تأکید بر انواع اندیشه ورزی در محتوای دروس و بخش خودارزیابی‌ها در رشد و شکوفایی نوجوانان متناسب با سن آن‌ها و همچنین سنجش میزان توجه مؤلفین کتب درسی به ارتقاء اندیشه‌ورزی و تحقق موضوع بند دو و هفت ماده چهار سند سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزشی، در کتاب فارسی پایه نهم می‌باشد. انجام این پژوهش از چند جهت حائز اهمیت است: ۱- پرورش مهارت‌های تفکر در دانش‌آموزان ۲- ارزیابی تحقق سیاست‌های کلان آموزشی ۳- بهبود کتاب‌های درسی ۴- پاسخ به دغدغه‌های آموزشی معلمان و پژوهشگران.

محقق با توجه به نتایج پژوهش‌ها مبنی بر اینکه کتاب‌های درسی در ایران بیشتر بر روی اهداف شناختی و انتقال معلومات تأکید دارند (نوشادی و دیگران، ۱۳۹۰) و بسیاری از دانش‌آموزان و دانش‌آموختگان در جامعه مهارت‌ها و علائق تفکر انتقادی را ندارند (کمالی و دیگران، ۱۳۹۱) و از توان تجزیه و تحلیل مسائل پیچیده در موضوعات مختلف برخوردار نیستند (حسین پور طوالزدهی و دیگران، ۱۳۹۶) در صدد است با بررسی تطابق متن دروس و به ویژه پرسش‌های خودارزیابی با اهداف کلان آموزش و پرورش، نشان دهد که تا چه اندازه کتاب فارسی پایه نهم به عنوان ابزاری مؤثر در تربیت نسلی اندیشمند نقش آفرینی کرده است. از این‌رو پرسش اصلی پژوهش عبارت است: پرسش‌های خودارزیابی کتاب فارسی پایه نهم تا چه میزان بر اندیشه و شیوه‌های اندیشه‌ورزی تأکید داشته و با سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش کشور انطباق دارند؟

مبانی نظری

در راستای پاسخ به سوال اصلی تحقیق، چارچوب نظری زیر شکل گرفته است:

الف) تعریف اندیشه:

اندیشه در لغت‌نامه‌ی عمید به معنای فکر، گمان و ترس است و اندیشیدن که مصدر است به معنای فکر کردن، خیال کردن، پنداشتن آمده است. (عمید: ۱۳۸۹: ۱۷۹) در لغت‌نامه‌ی دهخدا اندیشه به معنای فکر، تدبیر، تصور، گمان، وهم و خیال آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷)

ب) سند سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش:

این سند در اجرای بند ۱ اصل ۱۱۰ قانون اساسی، پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام تدوین و تصویب شد و در سال ۱۳۹۲ از سوی مقام معظم رهبری به دستگاه متولی تعلیم و تربیت کشور ابلاغ گردید. این سند در سیزده بند تنظیم و تدوین گردیده است و در مفاد آن تأکید ویژه‌ای بر پرورش تفکر و اندیشه‌ورزی در میان دانش‌آموزان شده است. از جمله در جزء دو بند چهار این سند: « توسعه فرهنگ تفکر، تحقیق، خلاقیت و نوآوری و بهره‌گیری از روش‌های یاددهی و یادگیری متنوع و مطلوب و ایجاد تفکر منطقی و منسجم برای تحلیل و بررسی موضوعی و در جزء هفت از همین بند: «تقویت آداب و مهارت‌های زندگی و توانایی حل مسائل و عمل به آموخته‌ها برای بهبود زندگی فردی و اجتماعی دانش‌آموزان در راستای ایجاد تحول در نظام برنامه ریزی آموزشی و درسی مورد توجه قرار گرفته است. (مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۲)، این سند تأکید بر اجرای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش است که به عنوان نقشه راهی برای تحول نظام تعلیم و تربیت کشور (۲۵۰ حکم از این بسته سیاستی در راستای تحول در آموزش و پرورش می‌باشد و ۸ حکم مستقیم و صریح در زمینه اندیشه‌ورزی و تفکر و اندیشه وجود دارد)، در سال ۱۳۹۰ و توسط شورای عالی انقلاب فرهنگی تصویب شد و به عنوان چارچوب اصلی برنامه‌ریزی در نظام آموزش و پرورش ایران معرفی گردید. یکی از محورهای کلیدی این سند، مبانی نظری و فلسفی آن است که شامل مبانی ارزشی، فرهنگی و دینی براساس اندیشه اسلامی و ایرانی است و به تربیت انسان تراز تمدن اسلامی تأکید دارد. (دیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰)

در برنامه درسی ملی نیز به عنوان یکی از زیر نظام‌های اصلی سند تحول در باره تفکر آمده است: تفکر و تعقل در یک وجه، از چهار نوع تفکر فلسفی، تفکر انتقادی، تفکر خلاق و تفکر همراه با مراقبه

برخوردار است که در طول دوران تحصیل قابل پیگیری است و محتوای حوزه‌های یادگیری در دوره‌های مختلف تحصیلی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۱).

ج) رشد شناختی و ادراکی نوجوانان:

با توجه به اینکه کتاب فارسی پایه نهم مربوط به یادگیرندگان در سنین نوجوانی و یازده سال به بالا می‌باشد، به تشریح مختصر ویژگی‌های این گروه سنی از نظر رشد شناختی و ادراکی پرداخته می‌شود. منظور از رشد یا تحول، تغییرات منظم و سازگارانه‌ای است که از ابتدا تا انتهای زندگی فرد در او اتفاق می‌افتد؛ و منظور از رشد شناختی نیز تغییرات منظمی است که در دانستن، یادگرفتن، اندیشیدن و... در طول زمان رخ می‌دهد. از نظر پیاژه^۱؛ روان‌شناس، زیست‌شناس و شناخت‌شناس فرانسوی قرن نوزدهم میلادی، مراحل رشد به چهار دسته تقسیم می‌شوند: حسی- حرکتی، پیش عملیاتی، عملیات محسوس و عملیات صوری. آنچه حائز اهمیت است کاربرد نظریه‌ی رشد شناختی پیاژه است که برای تمام سنین مطرح شده و در اینجا فقط ویژگی‌های شناختی نوجوانانی شرح داده می‌شود که سنشان بالای ۱۱ سال می‌باشد. در سال‌های آخر دبستان، دانش آموزان در مرحله‌ی محسوس می‌باشند که در این مرحله عملیات ذهنی کسب می‌کنند و برای حل مسائل و استدلال از آن‌ها استفاده می‌کنند.

دانش آموزان در دوره‌ی متوسطه اول در مرحله‌ی عملیات صوری هستند و درباره‌ی تفکر فکر می‌کنند و فرضیه‌های ناشناخته را بررسی می‌کنند و قادرند استدلال نظام‌مند، قیاسی و استنباطی داشته باشند و راه‌حل‌هایی متعددی را متصور شوند (سیف، ۱۴۰۱: ۷۶-۹۴). آنها توان استدلال فرضی - قیاسی و تفکر گزاره‌ای می‌یابند؛ خود آگاه تر می‌شوند و بیشتر روی خود تمرکز می‌کنند و درعین حال آرمان‌گراتر و نقادتر نیز می‌شوند. (موسوی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۳۶) و یگوتسکی^۲؛ روان‌شناس روسی، قرن بیستم میلادی، که نظریه‌اش با عنوان نظریه‌ی اجتماعی، فرهنگی رشد شهرت دارد، جنبه‌های فرهنگی، تاریخی و اجتماعی را در رشد شناختی دارای اهمیت می‌داند. به باور یگوتسکی، انسان همواره آماده‌ی رشد و تکامل است و محیط اجتماعی، تعیین‌کننده‌ی فرآیند رشد شناختی است؛ در نتیجه باید محیط اجتماعی را بهبود ببخشیم تا رشد شناختی انسان‌ها در آن بستر میسر شود. جروم برونر^۳؛ روان‌شناس آمریکایی که در زمینه یادگیری شناختی به ویژه

1. Jean Piaget

2. Lev vygotsky

3. Jerome Bruner

درباره فعالیت آموزشی و کلاسی به مطالعه و تحقیق پرداخته است، بر این باور است که بازده اصلی رشد شناختی، تفکر است و هدف آموزش و پرورش باید این باشد که یادگیرنده را به متفکری خودفرمان دریاورد. از نظر او رشد شناختی دارای سه مرحله می‌باشد: مرحله حرکتی، مرحله تصویری و مرحله نمادی (سیف، ۱۴۰۱: ۱۱۴-۱۱۶).

د) انواع اندیشه ورزی:

اندیشه‌ورزی، دانش آموز را وادار به انتقاد، خلاقیت، استدلال، تصمیم‌گیری، حل مسأله و... می‌کند (باترورث^۱ و ثوایتز^۲، ۱۳۹۸: ۲۵-۲۶). در تقسیم‌بندی تفکر با انواع مختلفی مواجه هستیم. در این زمینه دو گروه فلاسفه و روان‌شناسان پیشقدم بوده‌اند. در اینجا به شش نوع از انواع اندیشه ورزی که نقش مهمی در زندگی بشر دارد و آموزش آن‌ها در مدارس لازم است، پرداخته می‌شود:

۱. **تفکر فراشناخت:** موضوع فراشناخت دانش ما در مورد چگونگی پایش و کنترل فرآیندهای ذهنی است. همچنین فراشناخت به صورت تجارب و دانشی که ما راجع به فرآیندهای شناختی خود داریم، تعریف می‌شود (تیموتی^۳ و دیگران، ترجمه آزاد صفت و کارشکی، ۱۳۹۶: ۱۱). از نظر ایوای^۴ راهبردهای فراشناختی، آگاهی فرد از فرآیندهای فکری خودش، توانایی نظارت بر یادگیری خود و خود نظم جویی همه‌جانبه است (طالبی و یحیی زاده جلوه دار، ۱۳۹۹: ۶۰). به عبارت دیگر برای یادگیری بهتر و عمیق‌تر، غیر از استفاده از راهبردهای شناختی راه‌ها و روش‌های دیگر نیز وجود دارند که راهبردهای فراشناختی نامیده می‌شود. راهبردهای فراشناختی به راه‌های هدایت و نظارت بر راهبردهای شناختی گفته می‌شود. یادگیرندگان ماهر به کمک راهبردهای شناختی به پیشرفت دست می‌یابند و با استفاده از راهبردهای فراشناختی بر راهبردهای شناختی نظارت می‌کنند. در مدارس، دانش آموزان بر فرآیند یادگیری خود آگاهی ندارند و نمی‌توانند برای آن برنامه‌ریزی کنند و میزان پیشرفت خود را ارزیابی کنند که این مسأله نشان‌دهنده پایین بودن مهارت‌های فراشناختی دانش آموزان است. (محمدی احمدآبادی و اعرابی، ۱۳۹۹: ۱۰۶-۱۰۷)

1. Butterworth
2. Thwaites
3. Timothy
4. Iwai

هر چند فراشناخت نوعی مدیریت بر شناخت است که در چارچوب تربیت و تجربیات زیسته شکل می‌گیرد، اما در کتاب‌های درسی از جمله کتاب فارسی پایه نهم که موضوع این تحقیق است، مؤلفین کتاب‌های درسی باید به عنوان مثال در متن درس‌ها در قالب داستان، شعر، گفتگو، مناظره و قالب‌های دیگر و همچنین در بخش خود ارزیابی‌ها به دانش آموزان یاد بدهند که چگونه قبل از هر گونه سخن گفتن، ابتدا سخن خود را بسنجند، در باره طرز فکر خود بیندیشند، از جوانب مختلف آن را بررسی کنند و آنگاه سخن بگویند؛ در باره یادگیری و بسط یادگیری‌های خود بیندیشند. (ستاری، ۱۴۰۰: ۱۵۹) یکی از روش‌های تحریک و تقویت فکر دانش آموزان طرح پرسش‌هایی است که به دنبال وضوح مطلب هستند. تلاش برای یافتن پاسخ‌های ابضاحی و روشن ساز موجب می‌شود آنها بر مفاهیم، کلمات و جملاتی که به کار می‌برند، بیشتر فکر کنند. پرسش‌هایی مثل منظور از فلان موضوع چیست؟ بیشتر توضیح دهید، مثال بزنید و... .

۲. اصلاح افکار نادرست دانش آموز: مالکوم نالس^۱ معتقد است: «حقایقی که در دوران جوانی آموخته شده است، نه تنها کافی نیست، بلکه در بیشتر موارد نادرست است و مهارت‌های فراگرفته شده تحت تأثیر تکنولوژی‌های جدید کارایی خود را از دست می‌دهند» (مایرز^۲، ۱۳۹۴: ۷). خودارزیابی‌های کتاب درسی باید توانایی این را داشته باشند که تصورات و افکار نادرستی را که ممکن است حاصل آیین‌های نادرست و یا تربیت نادرست پدر و مادر، القاءات دوستان و دیگر اطرافیان، به وجود آمده‌اند، اصلاح کنند و تصورات جدیدی را جایگزین این تصورات بکنند. سقراط در قالب پرسش و پاسخ با جوانان آتن به گفتگو می‌پرداخت و از این طریق نادرست بودن برخی از افکار را به آنها نشان می‌داد. (ستاری، ۱۴۰۰: ۹۶)

۳. تفکر انتقادی: تفکر انتقادی بسیار پیچیده است و مستلزم فرایندهای عالی ذهن و قضاوت بر مبنای شواهد و مدارکی است که با مشاهده فرد به دست آمده است (لیپمن^۳، ۱۹۸۸: ۳۷) تفکر انتقادی درباره تمام موضوع‌های فکری ما کاربرد دارد مانند تعلیم و تربیت، خلاقیت، مطالعه، مسأله گشایی، حرف زدن و... این تفکر شامل مهارت‌های شناختی از جمله تفسیر، تحلیل، ارزیابی، استنباط، تبیین و خود تنظیمی است. متفکر انتقادی قوی را نمی‌توان ترساند؛ این مخاطب به سستی

1. Malcom knowles

2. Chet Meyes

3. Lipman

چیزی را باور می‌کند؛ بدون تعصب هر چیزی را ممکن می‌داند؛ به دنبال مدرک است و شواهد را باهم دیگر می‌سنجد. یک متفکر انتقادی قوی منصف است، مسئولانه فکر می‌کند، سعی می‌کند نظر دیگران را درک کند و استدلال‌هایی را که قبول ندارد، نیز گوش می‌دهد و اگر با منطقی مواجه می‌شود که از منطق خود قوی‌تر است، منطق خودش را تغییر می‌دهد. (الدر، ۱۳۹۹: ۲۳-۲۸)

تفکر انتقادی به کودکان و نوجوانان می‌آموزد که چگونه ظرفیت تحمل خود را بالا ببرند تا با توجه به عقاید و نظرات دیگران شناخت بیشتری به دست آورند. از طرفی دیگر آنان یاد می‌گیرند که از بروز رفتارهای خود محور بپرهیزند. لیمن ویژگی‌های تفکر انتقادی را اتکا به معیارهایی در گفتگو، اصلاح نمودن خود و حساس بودن به زمینه و شرایط بحث بر می‌شمرد (لیمن، ۱۹۸۸: ۲۷).

در آموزش تفکر انتقادی به دانش آموزان گروه سنی نوجوان که در مراحل اولیه ورود به تفکر انتزاعی قدم گذاشته اند، بهترین ابزار استعاره‌ها و تمثیل‌ها هستند که در روشن ساختن بعضی از جنبه‌های انتزاعی تفکر انتقادی مفیدند (مک کئون^۲، ۱۹۷۴).

۴. تفکر خلاق: خلاقیت موضوعی است که به‌سختی می‌توان آن را تعریف کرد و شاید ساده‌ترین تعریف آن، عمل خلق ایده‌ها باشد. خلاقیت در بدو امر یک ویژگی است که مربوط به انسان می‌شود. میزان خلاق بودن از فردی به فرد دیگر تفاوت دارد. این تعریف جامع را براساس همه تعاریف که ذکر آن‌ها از حوصله بحث خارج است، می‌توان ارائه داد: « نوعی توانایی که شامل تجربه‌ای تازه همراه با محصولی ارزشمند و رضایت بخش است و در ساحت اندیشه‌ای متفاوت و با بهره‌گیری از راه حلی نو به حل یک مسأله می‌انجامد ». جهان پر از فعالیت‌های خلاق است؛ خلاقیت شکل‌های متعددی دارد، از ساده‌ترین محصولات گرفته تا عظیم‌ترین طراحی‌ها؛ خلاقیت بسیار فراتر از درک غیرفعال است و در برخی مکان‌ها و موقعیت‌ها آشکار می‌شود؛ همچنین تفکر خلاق منجر به اکتشاف ناشناخته‌ها می‌شود (رابرتسون^۳، ۱۴۰۰: ۵-۹). از نظر آملی نوتومب؛ نویسنده فرانسوی، خلاقیت سه جنبه دارد، انگیزش، اطلاعات و دانش. امروزه شیوه‌ی آموزشی که در مدارس استفاده می‌شود، خلاقیت دانش آموزان را از بین برده و آن‌ها را به سمت تقلید گرایی کشانده است. برای اینکه دانش آموزان خلاق داشته باشیم می‌باید روش تدریس

1. Elder
2. McKeon
3. Ian Robertson

فعال و محتوای آموزشی مناسب داشته باشیم. (حسین پور و جلالی، ۱۳۹۸: ۱۹-۱۶) خلاقیت را می‌توان آموزش داد. ادوارد دو بنو معتقد است که خلاقیت مهارتی است که هر کسی می‌تواند آن را بیاموزد، تمرین کند و به کار گیرد. از نظر او خلاقیت هم مهارتی است مثل اسکی، تنیس و... (دو بنو^۱، ۱۳۸۹: ۱۰). بر خلاف تفکر انتقادی که در آن هدف نشان دادن حقیقت است، هدف تفکر خلاق کشف حقیقت نیست بلکه هدف نشان دادن جلوه‌هایی تازه از آن است.

۵. تفکر استدلالی: استدلال به معنای ارائه مجموعه‌ای از دلایل یا شواهد در پشتیبانی از یک نتیجه است. استدلال‌ها تلاش‌هایی برای تأیید یا پشتیبانی از دیدگاه‌ها بر مبنای دلایل هستند. استدلال کردن ضروری است، اولاً به این دلیل که راهی است برای دریافتن اینکه کدام دیدگاه‌ها از بقیه بهترند. ثانیاً از استدلال‌ها برای توضیح نتیجه و دفاع از آن بهره می‌گیریم (مورو^۲ و وستن^۳، ۱۳۹۹: ۶۷). ذهن انسان دارای قابلیت‌های بسیاری است که یکی از این قابلیت‌ها این است که پس از دریافت صورت‌های جزئی، آن‌ها را به هم ربط می‌دهد و سپس به حکم می‌رسد و آنگاه از دل این حکم‌ها، حکم‌های تازه‌ای کشف می‌کند و به عبارتی از آنچه که می‌داند به آنچه نمی‌داند می‌رسد. از دیدگاه محقق خوانساری به کشف قضایای مجهول به وسیله قضایای معلوم، استدلال می‌گویند. استدلال پیچیده‌ترین عمل ذهنی است که مرحله به مرحله پیش می‌رود؛ برخلاف شهود که مستقیم و یکباره است. (سعادت و شجری، ۱۳۸۹: ۱۲۸-۱۲۹) استدلال خود به سه نوع استقرایی، تمثیلی و قیاسی تقسیم می‌شود: استدلال استقرایی: در این نوع استدلال ذهن از قضایای جزئی به نتیجه‌ای کلی می‌رسد و مسیر حرکت ذهن از جزء به کل است. در آموزش استقراء به کودکان و نوجوانان لازم است فکر آنها را به اجزاء سازنده چیزها معطوف کنیم. استدلال تمثیلی: استدلالی است که در آن حکمی را از جهت شباهت یک چیز با چیز دیگر معلوم می‌سازند. تمثیل در آموزش به کودکان و نوجوانان کاربرد زیادی دارد؛ مثلاً استفاده از شخصیت‌های حیوانی در داستان‌های کودکان نمونه‌ای از تمثیل است که تأثیر آموزشی زیادی روی کودکان می‌گذارد. استدلال قیاسی: استدلالی است که حاوی دو یا چند قضیه است که از آن

1. Edward de Bono
2. David Morow
3. Anthony Weston

قضایا نتیجه‌ای حاصل شود. چنانچه قضایای یاد شده صحیح باشد و مورد پذیرش قرار گیرد، نتیجه حاصل نیز پذیرش می‌شود (ستاری، ۱۴۰۰: ۵۱-۵۲).

۶. تفکر حل مسأله: وقتی که بین موقعیت کنونی و موقعیتی که می‌خواهید باشید، تفاوت وجود داشته باشد ما با مسأله روبه‌رو شده‌ایم. ویژگی برجسته مسأله این است که هدفی وجود دارد که می‌خواهیم از طریق اقداماتی که انجام می‌دهیم به آن دست یابیم، اما نحوه رسیدن به آن مشخص نیست. (الدر، ۱۳۹۹: ۳۰) زمانی که یادگیرنده با موقعیتی روبه‌رو می‌شود که نمی‌تواند با استفاده از اطلاعات و مهارت‌هایی که دارد به آن موقعیت پاسخ دهد، فرد با یک مسأله روبه‌رو شده است. می‌توان حل مسأله را به صورت تشخیص و کاربرد دانش و مهارت‌هایی دانست که باعث می‌شود فرد هنگام رویایی با مشکل، پاسخ درستی به آن بدهد. عنصر اساسی در حل مسأله، کاربرست دانش و مهارت‌هایی است که قبلاً آموخته شده است و در موقعیت‌های تازه به کار می‌رود (سیف: ۱۴۰۱: ۳۸۲). در کتاب‌های درسی برای تقویت و تحریک تفکر حل مسأله باید از سؤالاتی استفاده کرد که دانش آموز را به کاوش و جستجو وادار کند. فعالیت‌هایی که ماهیت گفتگو محور دارند، کمک زیادی به حل مسأله در آموزش می‌کنند. مسأله با حیرت آغاز می‌شود و این حیرت باعث جستجو و گفتگو و پرسش و پاسخ می‌شود.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های قابل توجهی موضوع اندیشه‌ورزی را مورد بررسی قرار داده‌اند. بعضی از این پژوهش‌ها اندیشه‌ورزی را از دیدگاه قرآن و فقه بررسی کرده‌اند از جمله: کشاورز و دیگران (۱۳۸۹) به این نتیجه رسیده‌اند، اسلام که روایتی از فلسفه و شیوه زندگی است، بر اندیشه‌ورزی و به کارگیری نیروی فکر استوار گردیده است. نتایج تحقیق ایمانی خوش‌خو و علی‌خانی (۱۳۹۱) نشان داده است که قرآن عوامل فردی همچون خصوصیات اخلاقی و رفتاری و عوامل محیطی و بیرونی را از اسباب تقویت اندیشه‌ورزی معرفی می‌کند. کاظم‌پور و دیگران (۱۳۹۳) در مقاله‌ای که با هدف مطالعه اثربخشی اندیشه‌ورزی بر فراشناخت حالتی دانش آموزان دوره متوسطه صورت گرفته است به این نتیجه رسیده‌اند که برنامه‌های آموزش اندیشه‌ورزی باعث بهبود آگاهی، راهبرد شناختی، برنامه‌ریزی و بررسی خود می‌شود. چت مایرز (۱۳۹۴) نیز به جنبه‌های عملی آموزش

تفکر انتقادی می‌پردازد و تأکید می‌کند شاگردان باید با پشت سر گذاشتن فرایندهای فکری مشکل، تفکر انتقادی را فعالانه تمرین کنند. کریمیان و دیگران (۱۳۹۵) به این نتیجه رسیده‌اند که با عنایت به تأکید سند برنامه درسی ملی، تفکر انتقادی یکی از مبانی رشد اجتماعی و عقلانی در تربیت است. مورفی^۱ (۲۰۱۶) در پژوهشی با عنوان «مقایسه سبک تفکر و هوش هیجانی دانشجویان رشته‌های متفاوت بر روی ۳۰۹ دانشجو در رشته‌های مختلف با استفاده از پرسشنامه هوش هیجانی شوت و سبک تفکر استرنبرگ - واگنر^۲، روابط معناداری بین سبک تفکر و هوش هیجانی به دست آورد. ستاری (۱۴۰۰) ضمن بیان سوابق تربیت فکری کودکان و نوجوانان در ایران، اسلام و جهان، رابطه تفکر با زبان را به‌عنوان اساسی‌ترین ویژگی انسان تبیین کند و روش‌های پرورش تفکر در جریان فعالیت‌های آموزش و پرورش رسمی و غیررسمی را ارائه دهد. ذاکری و دیگران (۱۴۰۳) به این نتیجه رسیده‌اند که آموزش تفکر متشکل از هفت وجه است. برای آموزش هر وجه راهکارهای عملیاتی در قالب راهبردهای فعال تدریس مطرح شده که امکان پیاده‌سازی آن در زمان مشخص شده برنامه درسی مدارس وجود دارد.

مطالعه پیشینه‌های یاد شده نشان می‌دهد که پژوهشگران برجایگاه مهم تفکر و اندیشه در ابعاد مختلف زندگی انسان در عصر حاضر تأکید کرده‌اند و آن را از دیدگاه‌های مختلف از جمله قرآنی، فقهی، آموزشی، تربیتی، زبانی و... بررسی نموده‌اند. پژوهشگران در این بررسی‌ها غالباً به صورت نظری به بیان متغیرهایی در آموزش و تقویت انواع تفکر از جمله تفکر منطقی، انتقادی، خلاق و فرا شناخت پرداخته و آن‌ها را توصیف نموده‌اند؛ متغیرهایی از قبیل خصوصیات اخلاقی فردی، عوامل محیطی و بیرونی، تمرین فعالانه تفکر انتقادی، برنامه منسجم آموزش اندیشه‌ورزی، توجه به روش‌های پرورش تفکر در آموزش رسمی و غیر رسمی، اما با توجه به اینکه آموزش و ارتقای اندیشه‌ورزی در سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش مورد تأکید قرار گرفته است، این تحقیق بر آن است در تکمیل پژوهش‌های انجام شده، یکی از کتاب‌های درسی؛ یعنی، کتاب فارسی پایه نهم را به عنوان ابزار مهم آموزش انواع تفکر مورد ارزیابی و کاوش قرار دهد تا مشخص شود آیا آموزش و پرورش در تألیف کتب درسی توانسته است این مطالبه را مورد توجه قرار دهد؟ و اگر چنین است، این مسأله به چه میزان محقق شده است؟

1. Murphy

2. Robert Stenbeg- Wagner

روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش از نظر اهداف تحقیق، کاربردی، از نظر رویکرد؛ کیفی، در جمع‌آوری داده‌ها؛ اسنادی - کتابخانه‌ای و در بررسی مطالب توصیفی - تحلیلی است. جامعه آماری در این پژوهش کتاب فارسی نهم، چاپ هزار و چهارصد و سه می‌باشد. روش نمونه‌گیری به این صورت بوده است که از میان محتوای فصل‌ها، همه درس‌های اصلی کتاب و بخش خود ارزیابی آنها را انتخاب نموده سپس به استخراج شش نوع از انواع مختلف اندیشه‌ورزی از کتاب «روانشناسی نوین» علی‌اکبر سیف و کتاب «مهارت اندیشیدن، تفکر انتقادی و حل مسئله» جان باتروث و کثوف ثوایتز پرداخته شد. از معیارها و دلایل انتخاب، به این موارد می‌توان اشاره کرد: لزوم آموزش انواع تفکر از طریق کتب درسی، اهمیت آن‌ها از نظر اهداف آموزشی، نیاز فراگیران به خودشناسی و خودباوری و... البته مؤلفه اصلاح تفکر نادرست به‌عنوان یکی از انواع تفکر در منابع مذکور دسته‌بندی نشده است، اما از آنجاکه برخی متون و پرسش‌های کتاب درسی می‌تواند باور داشت‌ها، انگاره‌ها و افکار نادرست فراگیران را که از طریق خانواده، دوستان و... در ذهن آن‌ها ایجاد شده، اصلاح کند، به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های تفکر محسوب شده است. سپس متن درس‌ها و خودارزیابی‌های کتاب را بر اساس این مؤلفه‌ها بررسی نموده و مشخص شد که محتوای هر درس و سؤالات خود ارزیابی آن بر چه نوع شیوه اندیشه‌ورزی تأکید می‌کند. در مرحله بعد فراوانی هر کدام از این مؤلفه‌ها را به دست آورده و به کمک جدول و نمودار نشان داده شد.

سؤالات پژوهش

پژوهش حاضر برای رسیدن به اهداف مورد نظر در مقدمه، قصد دارد به سؤالات زیر پاسخ دهد: ۱- متن اصلی دروس چگونه و بر چه نوع شیوه‌های اندیشه‌ورزی تأکید دارد؟ ۲- بخش خود ارزیابی‌ها دانش آموز را وادار به چه نوع تفکری کرده است؟ ۳- بخش محتوای دروس و خود ارزیابی کتاب درسی فارسی پایه نهم تا چه حد توانسته است انتظارات سیاست‌های کلی ایجاد تحول در آموزش و پرورش را در موضوع توسعه فرهنگ تفکر، تحقیق، خلاقیت و نوآوری و بهره‌گیری از روش‌های یاددهی و یادگیری متنوع و مطلوب و ایجاد تفکر منطقی و منسجم برای تحلیل و بررسی موضوعی تحقق بخشد؟

یافته‌های پژوهش

الف) موضوعات و شیوه‌های اندیشه ورزی تأکید شده در متن درس‌ها

درس اول با عنوان «آفرینش، همه‌تنبیه‌خداوند دل‌است»، در قالب نظم با نام بردن نعمت‌ها و جلوه‌های گوناگون آفرینش؛ مانند بهار و یکسان بودن شب و روز در آن فصل، کوه، دره، درختان و... مخاطب را وادار به تفکر استدلال استقرایی در شناخت وجود خداوندی بی‌عیب، توانا و یکتا می‌کند. و از طرفی با تمثیل، جاندار انگاری و انسان‌پنداری در تسبیح مظاهر طبیعت؛ مثل تسبیح کوه‌ها و مرغان سحر، سر در غفلت داشتن بنفشه، بیدار بودن نرگس و ... بر شیوه تفکر استدلال تمثیلی تأکید می‌کند.

درس دوم با عنوان «عجایب صنع حق تعالی»، در تکمیل و توضیح بیشتر درس قبل در قالب نثر، با نام بردن مظاهر آفرینش مانند ماه و ستارگان، زمین، بهار، باران و برف، حشرات و پرندگان، فراگیر را وادار به تفکر استدلال استقرایی می‌کند و با تشبیه عالم به خانه و انسان به مورچه، تفکر استدلال تمثیلی را می‌آموزد.

درس سوم با عنوان، «مثل آینه» با بیان چگونگی ارتباط با دیگران و رسم دوستی از جمله: نیاز انسان به خودشناسی و پذیرفتن نقد دیگران و دیدن خوبی‌ها و بدی‌ها و جدا کردن آن‌ها از یکدیگر، مخاطب را به تفکر مراقبتی (مسئولانه) و تفکر انتقادی رهنمون می‌شود و همچنین بر تفکر استدلال تمثیلی با تشبیه دوست به آینه در نشان دادن حقیقت، تأکید شده است.

درس چهارم در ادامه ی توضیح درس قبل با عنوان «همنشین» با برشمردن ویژگی‌های دوست خوب و لزوم شناخت دوست از میان کسانی که ادعای دوستی دارند، تفکر انتقادی را به فراگیر آموزش می‌دهد. همچنین در متن درس نشانه‌هایی از تفکر حل مسئله را در این جمله می‌بینیم: «هنگامی که آدمی با مشکل یا مسأله‌ای رویاروی می‌شود که به تنهایی نمی‌تواند آن را از پیش رو بردارد، اگر دوستی با وی همراهی و همدلی کند، باعث خوشحالی و خرسندی او می‌شود»، همچنین تفکر استدلال تمثیلی در جمله «چه بسیار کسانی که لاف دوستی می‌زنند اما در حقیقت گرگ‌هایی در جامه گوسفندان هستند» نیز دیده می‌شود.

در درس ششم با عنوان «آداب زندگانی» که در قالب نثر بر اصول سخن گفتن تأکید شده است، مخاطب را وادار به تفکر مراقبتی (مسئولانه) می‌نماید. در ابتدای درس نیز با بیان ویژگی‌های مردم بی‌هنر به وسیله تشبیه و مثال، تفکر استدلال تمثیلی را به مخاطب القاء می‌کند.

درس هفتم با عنوان «پرتو امید» از دو قسمت تشکیل شده است که در قسمت اول به توضیح کوتاهی از چگونگی شعر حافظ می‌پردازد. در این قسمت مؤلف، تفکر انتقادی و یکی از راه‌های انتقاد را که سخنان طنز آمیز است و حافظ نیز در اشعار خود از این شیوه استفاده کرده است، مورد توجه قرار می‌دهد. در قسمت دوم که غزلی از حافظ با مضمون تحمل سختی‌ها و راه‌های برخورد با مشکلات زندگی است، به شیوه تفکر استدلالی (قیاسی) و تفکر اصلاح برداشت‌های نادرست عمل می‌کند.

درس هشتم، با عنوان «همزیستی با مام میهن» به شیوه استدلال تمثیلی به تفهیم مفهوم میهن دوستی با تشبیه آن به مادر به عنوان گوهر و گلستان بی‌همتای کارگاه آفرینش می‌پردازد و اضافه تشبیهی «مام میهن» را به کار می‌برد و به این طریق قوه استدلال تمثیلی دانش آموز را تقویت می‌کند. از طریق استدلال استقرایی، مفهوم ایرانی بودن و متحدبودن را با وجود تنوع جمعیتی بیان می‌دارد: «ما در ایران عرب ایرانی داریم، ترک ایرانی داریم و...».

درس نهم با عنوان «راز موفقیت» ابتدا به صورت مستقیم به معرفی شیوه تفکر انتقادی از طریق مناظره، پرسش و پاسخ و بحث و گفتگو به عنوان یکی از رازهای موفقیت خواجه نصیرالدین طوسی می‌پردازد. سپس به صورت غیر مستقیم دلایل موفقیت خواجه را به شیوه استدلال تمثیلی (تشبیه خواجه به کوه آهن) و استدلال قیاسی از زبان خواجه: «که تو می‌خواهی بخوانی و من می‌خواهم بدانم» بیان می‌کند.

درس دهم با عنوان «آرشی دیگر» ساختار روایی دارد و با لحن شاعرانه و حماسی سرگذشت دانش آموز، شهید حسین فهمیده و حماسه او در جبهه‌های جنگ تحمیلی را بازگو می‌کند. این درس به دلیل داشتن ساختار روایی و داستان گونه، مخاطب را به هم ذات پنداری با شخصیت‌های

داستان و تفکر و تخیل در باره دیگر زوایا و حوادث داستان وادار می‌کند به طوری که می‌تواند با گفتگو، پرسش و پاسخ و همسان سازی شیوه‌های مختلف اندیشه ورزی را به کار گیرد.

درس یازدهم با عنوان « زن پارسا »، زنی به نام رابعه عدویه را با برشمردن ویژگی‌های اخلاقی اش از قبیل روزه داری، به جا آوردن نماز، اطاعت از فرمان خداوند و... معرفی می‌کند تا فراگیران با شیوه تفکر استدلال استقرایی او را بشناسند و الگو قرار دهند و در بند پایانی متن، فراگیر باید منظور از ضمیر « ما » و «دوست دیگر» که خداوند است و در متن مجهول است، با توجه به شواهد و قراین متن دریابد. بنابراین تأکید بر شیوه تفکر حل مسأله در متن دیده می‌شود.

درس دوازدهم با عنوان « پیام آور رحمت » احادیثی از پیامبر را نقل کرده است که در آن آداب زندگی را از طریق استدلال قیاسی و تمثیلی بیان می‌کند. حدیث اول، سوم، چهارم و ششم در متن درس به روش استدلال قیاسی و پنجم و هفتم به روش استدلال تمثیلی مطرح شده اند.

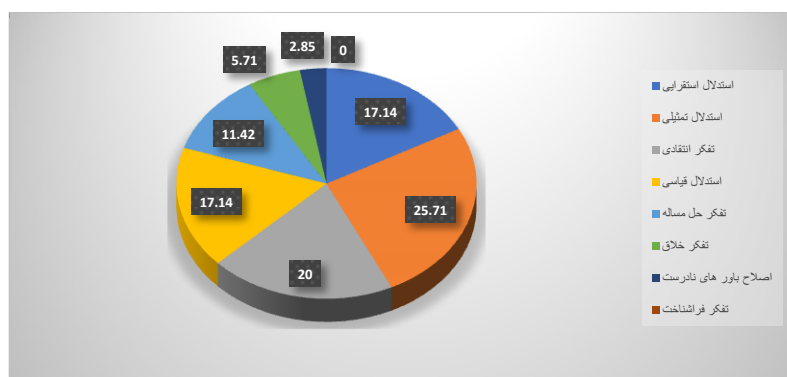
درس سیزدهم با عنوان «آشنای غریبان» در قالب نظم به معرفی امام رضا(ع) می‌پردازد. شاعر با برشمردن عناصر زیبای طبیعت؛ مثل چشمه‌ها، موج‌ها، ریگ‌های بیابان، گلها، برگ، باران، کوچه‌های خراسان و... معتقد است که همه این عناصر امام را می‌شناسند، این درس به روش استدلال تمثیلی (به دلیل وجود شباهت و سنخیت بین آنها و امام) به تفهیم درس پرداخته و این روش اندیشه ورزی را در فراگیر تقویت می‌کند.

در درس چهاردهم با عنوان « پیدای پنهان » از قول امام جعفر صادق(ع) خلقت انسان و سایر مظاهر آفرینش با استدلال استقرایی به مخاطب توضیح داده می‌شود در این جملات، با کاربرد افعال امری « تفکر کن » و « تأمل کن »، مستقیماً مخاطبان به تفکر و اندیشیدن دعوت می‌شوند. در بعضی قسمت‌ها نیز حضرت به روش پرسش و پاسخ و گاهی فقط پرسش‌های تأکیدی و انکاری به اثبات وجود خدا می‌پردازد که می‌تواند منجر به پرورش تفکر انتقادی در فراگیران شود.

درس شانزدهم با عنوان «آرزو» از ویکتور هوگو، به روش استدلالی تأکید دارد؛ هرچند در بند نوشت « برای آرزومندم که دشمن نیز داشته باشی، نه کم و نه زیاد، درست به اندازه، تا گاهی

باورهایت را مورد پرسش قرار دهند، که دست کم یکی از آن‌ها، اعتراضش به حق باشد تا زیاده به خود غره نشوی»، تفکر انتقادی و تفکر اصلاح باورهای نادرست را نیز القاء می‌کند.

درس هفدهم با عنوان «شازده کوچولو» متنی داستانی است و اغلب سازه‌های داستانی از سوی کودکان با پرسش مواجه می‌شوند معمولاً این پرسش‌ها بر سه نوعند: ۱- پرسش‌هایی مبنی بر واقعیت: پرسش‌های آشکار در متن داستان که مقدمه‌ی خوبی برای پرورش تفکر استدلالی در کودکان است. ۲- پرسش‌های استدلالی که به معانی پنهان در متن و استنباطها و برداشت‌های ذهنی مربوط می‌شود. ۳- پرسش‌های آزاد که بیشتر دنبال قضاوتند و ریشه در احساسات خوانندگان دارند و تفکر انتقادی، خلاق و حل مسئله را در آن‌ها می‌توان پرورش داد؛ پس در متون داستانی از جمله در این داستان می‌توان تقریباً همه‌ی شیوه‌های اندیشه‌ورزی را آموزش داد. لازم به ذکر است درس پنجم و پانزدهم کتاب جزء دروس آزاد می‌باشد.

نمودار ۱: فراوانی شیوه‌های اندیشه‌ورزی در محتوای درس

در پاسخ به سؤال اول، بخش چگونگی تأکید بر شیوه‌های اندیشه‌ورزی باید گفت مؤلفین در متن دروس از شیوه‌های مختلف و متنوع تقویت اندیشه‌ورزی در بیان محتوا سود جستند؛ از جمله قالب‌های نظم و نثر تاریخی و معاصر، تمثیل، تشبیه، انسان‌نگاری و جاندار پنداری، مناظره، پرسش و پاسخ، بحث و گفتگو، شعر روایی و حماسی، بیان احادیث، مثال، پرسش‌های تأکیدی و انکاری به بیان اندیشه‌ها و مفاهیم می‌پردازد، که همه این شیوه‌ها در آموزش مفاهیم دروس

و تقویت اندیشه ورزی می‌توانند مؤثر باشند و با مفاد جزء دو بند چهار سند سیاست‌های کلی (توسعه فرهنگ تفکر و روش‌های یاددهی و یادگیری متنوع و مطلوب) مطابقت دارد.

در پاسخ به قسمت دوم سؤال اول، با توجه به توضیحات داده شده و نمودار، باید گفت بالاترین میزان کاربرد شیوه‌های تفکر در محتوای دروس، تفکر استدلال تمثیلی با ۲۵/۷۱٪ مطابق با مفاد جزء دو از بند چهار (ایجاد تفکر منطقی و منسجم برای تحلیل و بررسی موضوعی) و پایین‌ترین میزان کاربرد آن، تفکر اصلاح‌باورهای نادرست با ۲/۸۵٪ می‌باشد. از شیوه تفکر فراشناخت (تأکید شده در مفاد مندرج در سند ملی برنامه درسی، زیر نظام اصلی سند تحول، تحت عنوان تفکر همراه با مراقبه) نیز استفاده‌ای نشده است. از دیگر انواع تفکر، تفکر انتقادی (تأکید شده در مفاد مندرج در سند ملی برنامه درسی، زیر نظام اصلی سند تحول) با فراوانی ۲۰٪، تفکر استقرایی و قیاسی با فراوانی ۱۷/۱۴٪ به طور مساوی، مطابق با مفاد جزء دو بند چهار سیاست‌های کلی (ایجاد تفکر منطقی و منسجم) تفکر حل مسئله با ۱۱/۴۲٪ مطابق با مفاد جزء هفت بند چهار سیاست‌های کلی (تقویت آداب و مهارت‌های زندگی و توانایی حل مسائل) و تفکر خلاق با ۵/۷۱٪ مطابق با مفاد جزء دو بند چهار (خلاقیت و نوآوری) استفاده شده است.

ب) بررسی خودارزیابی‌های کتاب با توجه به انواع اندیشه ورزی

یکی از دیرینه‌ترین و درعین‌حال بهترین روش‌های تحریک و رشد تفکر، پرسش و پاسخ است. سابقه کاربرد پرسش برای آموزش اندیشیدن را به سقراط نسبت داده‌اند. یکی از شیوه‌های تربیتی قرآن نیز پرسش و پاسخ است. در قرآن کریم خداوند انسان را به پرسش در هنگام ندانستن دعوت می‌کند و از پرسش در جنبه‌های مختلف شناختی استفاده می‌کند. در این راستا پرسش‌ها و خودارزیابی‌های کتاب‌های درسی، نقش مهمی در تقویت و تحریک اندیشه ورزی دارند، لذا بر اساس مؤلفه‌های تعیین‌شده تفکر به بررسی پرسش‌های کتاب فارسی نهم پرداخته می‌شود:

جدول ۱. شیوه‌های اندیشه‌ورزی در خودارزیابی‌ها

نام درس	خودارزیابی	فراساخت	اصلاح تصورات نادرست دانش آموز	تفکر انتقادی	پرورش تفکر خلاق	پرورش قوه استدلال	پرورش حل مسئله	توضیحات
درس ۱ آفرینش همه تنبیه خداوند دل است	۱ چند نمونه از جلوه‌های زیبای آفرینش و نعمت‌های خدا را بیان کنید. ۲ مفهوم آیه ۴۴ سوره اسرا با کدام بیت درس تناسب دارد؟ ۳- پیام بیت پایانی شعر را توضیح دهید.			سؤال سوم تفکر خلاق را در دانش آموز پرورش می‌دهد، دانش آموز مفاهیم جدیدی را از بیت آخر دریافت می‌کند.	سؤال دوم به پرورش قوه استدلال دانش آموز کمک می‌کند، دلیل، مفهوم آیه و درس را به هم ارتباط می‌دهد.	برای سؤال اول مناسب‌تر این بود که بگوید درباره شگفتی‌های آفرینش تفکر کنید؛ تا تفکر خلاق دانش آموز را برانگیزد.		
درس ۲ عجایب صنع الهی	۱ کدام بخشی درس به‌روز رستاخیز اشاره دارد؟ ۲ عبارت «هریکی را آنچه به کار باید داد» توضیح دهید. ۳ بند «...و مثل تو چون مورچه‌ای» چه ارتباطی با درک شگفتی‌های آفرینش دارد؟	سؤال دوم تفکر نادرست دانش آموز را مبنی بر اینکه جهان بی‌هدف خلق شده، رد می‌کند و از او می‌خواهد که در این باره تفکر کند.	سؤال سوم تفکر خلاق را در دانش آموز پرورش می‌دهد؛ انسان را با مورچه مقایسه می‌کند و به شگفتی آفرینش پی می‌برد.	سؤال اول کلی مطرح شده است؛ و مؤلفه‌های ذکر شده را دربر نمی‌گیرد.				
درس ۳ مثل آئینه	۱ نویسنده به چه نوع ارتباط‌هایی در دوران نوجوانی اشاره کرده؟ ۲ ویژگی‌های مشترک آئینه و دوست را بیان کنید. ۳ به نظر شما چه ارتباطی میان دو بخش نثر و شعر وجود دارد؟	در سؤال دوم دانشی آموز با استدلال کردن به ویژگی مشترک این دو پی می‌برد.		سؤال اول، کلی مطرح شده، حال آنکه متن درس به ارتباطات به صورت جزئی اشاره کرده؛ سؤال سوم اگر جزئی‌تر مطرح می‌شد، بهتر بود.				
درس ۴ هم‌نشین	۱ در متن درس، چه کسانی به‌عنوان مشاوران خوب معرفی شده‌اند؟ ۲ به نظر شما چرا سعدی، پسر نوح (ع) را با سگ اصحاب کهف، مقایسه کرده است؟ ۳ چرا باید از معاشرت با هم‌نشین بد پرهیز کرد؟	سؤال دوم قوه استدلال کردن را در دانش آموز پرورش می‌دهد.	سؤال سوم قوه حل مسئله را در دانش آموز تقویت می‌کند.	اگر در سؤال اول به این نکته اشاره می‌کرد که مشاوران خوب دارای چه ویژگی‌هایی هستند بهتر بود در دانش آموز پرورش می‌داد.				

فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی

نام درس	خودارزیابی	فراشناخت	اصلاح تصورات نا درست دانش آموز	تفکر انتقادی	پرورش تفکر خلاق	پرورش قوه استدلال	پرورش حل مسئله	توضیحات
درس ۶ آداب زندگانی	۱ هنگام سخن گفتن دیگران به چه نکاتی باید توجه کرد؟ ۲ بیت زیر با کدام بخش درس، ارتباط معنایی دارد؟ بنی آدم اعضای یک پیکرند/ که در آفرینش زیگ گوهرند ۳ یک زندگی موفقیت آمیز چه ویژگی‌هایی دارد؟	سؤال اول می‌تواند به‌نوعی تفکر فرا ساخت را پرورش دهد چرا که قبل از سخن گفتن باید فکر کرد و دانش آموزان باید به تفکر بی اندیشند.		سؤال دوم تفکر خلاق را در دانش آموز پرورش می‌دهد.		در سؤال سوم اگر این مطلب را که «برای رسیدن به موفقیت باید چه کار کنیم؟» می‌افزود، قوه حل مسئله را در دانش آموز شکوفای می‌کرد.		
درس ۷	۱ چه چیزی پذیرش سختی‌ها را برای حافظ آسان کرده است؟ ۲ انسان عاقل در برابر حوادث و مشکلات زندگی چگونه باید رفتار کند؟ ۳ بیت زیر با کدام یک از بیت‌های درس ارتباط بیشتری دارد؟ «غواصی اگر اندیشه کند کام نهنگ / هرگز نکند در گران مایه به چنگ»			سؤال سوم دانش آموز را وادار به استدلال کردن می‌کند تا معلم را متقاعد کند بیت صورت سؤال چرا با بیت درس ارتباط دارد.	در سؤال دوم قوه حل مسئله در دانش آموز شکوفای می‌شود و هدف طرح شده که دانش آموز از آن پند بگیرد. این سؤال، مؤلفه‌های ذکر شده را ندارد. سختی‌ها و مشکلات چگونه رفتار کند.			
درس ۸	۱ چرا مبین را به مادر تشبیه می‌کنند؟ ۲ به نظر شما منظور از دوسویه بودن رابطه مادر و فرزند چیست؟ ۳ یک جامعه همدل چه ویژگی‌هایی دارد؟	سؤال دوم منجربه تفکر انتقادی در دانش آموز می‌شود		سؤال اول دانش آموز را وادار به استدلال کردن می‌کند.			سؤال سوم کلی مطرح شده و اگر به این نکته اشاره می‌کرد « برای اینکه یک جامعه‌ی همدل داشته باشیم باید چکار کنیم؟» می‌توانست قوه حل مسئله را در دانش آموز پرورش دهد.	

نام درس	خودارزیابی	فراشناخت	اصلاح تصورات نا درست دانش آموز	تفکر انتقادی	پرورش تفکر خلاق	پرورش قوه استدلال	پرورش حل مسئله	توضیحات
درس ۹	۱ چرا هم‌کلاسی خواجه نصیر به او لقب «کوه آهن» داد؟ ۲ ویژگی‌های اخلاقی ابوریحان و خواجه نصیر را مقایسه کنید؟ ۳ به نظر شما راز موفقیت در زندگی امروز چیست؟			سؤال سوم دانش آموز را وادار به تفکر از نوع تفکر انتقادی می‌کند.	سؤال اول تفکر خلاق را در دانش آموزان برمی‌انگیزد.			سؤال دوم، مؤلفه‌های ذکر شده را ندارد.
درس ۱۰	۱ کدام قسمت درس به شهید «حسین فهمیده» اشاره دارد؟ ۲ درباره این مصراع شعر «آن طرف نصف جهان با نانک‌های آتشین در راه» توضیح دهید. ۳ چه شباهت‌هایی بین این درس و درس هشتم (همزیستی با مام میهن) وجود دارد؟			سؤال دوم تفکر خلاق را در دانش آموزان برمی‌انگیزد.	سؤال سوم تفکر استدلالی را در دانش آموز پرورش می‌دهد.			سؤال اول با این هدف طرح شده است که دانش آموزان درباره ی شهید حسین فهمیده تفکر کنند.
درس ۱۱	۱ چرا پدر رایعه شب تولد او دل‌تنگ خوابید؟ ۲ چه عنوان‌های دیگری می‌توان برای این درس انتخاب کرد؟ ۳ مهم‌ترین ویژگی‌های اخلاقی رایعه چه بود؟			سؤال دوم تفکر خلاق را در دانش آموزان برمی‌انگیزد	سؤال اول و سوم دانش آموز را وادار به استدلال کردن می‌کند			
درس ۱۲	۱ منظور از جمله «خداوند به دل‌ها و گردانان می‌نگرد» چیست؟ ۲ این درس را با درس ششم (آداب زندگانی) مقایسه کنید و شباهت‌های آن را توضیح دهید؟ ۳ بیت زیر با کدام بخش درس ارتباط دارد؟ «کمال است در نفس انسان سخن / تو خود را به گفتار ناقص مکن»			سؤال دوم به صورت غیر مستقیم منجر به تفکر انتقادی می‌شود	سؤال اول و سوم تفکر خلاق را در دانش آموزان پرورش می‌دهد			

فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی

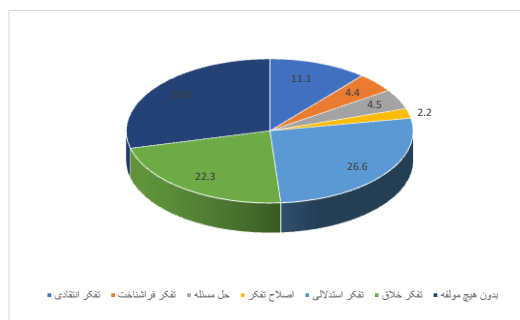
نام درس	خودارزیابی	فراشناخت	اصلاح تصورات نا درست دانش آموز	تفکر انتقادی	پرورش تفکر خلاق	پرورش قوه استدلال	پرورش حل مسئله	نویجات
درس ۱۳	۱ چرا شاعر می گوید : «فصل غریبی سرآمد؟» ۲ در شعر دوم برای میلاد امام زمان (عج) چه توصیف هایی به کار رفته است؟ ۳ رهبران جامعه اسلامی چه نقشی در هدایت مردم دارند؟			سؤال سوم تفکر انتقادی را در دانش آموزان پرورش می دهد	سؤال اول تفکر خلاق را در دانش آموزان پرورش می دهد			برای سؤال دوم مناسب تر بود که بگوید برای میلاد امام زمان (عج) چه توصیف هایی می توان به کار برد در این صورت تفکر خلاق را در دانش آموزان را پرورش می داد.
درس ۱۴	۱ پاسخ شخص گمراه به مفضل چه بود؟ ۲ این درس را با درس اول (آفرینش همه...) مقایسه کنید و شباهت های آن را بیان کنید. ۳ چرا خداوند بزرگ نعمت تفکر و اندیشیدن را به انسان ها بخشید؟ ۱ چرا شاعر می گوید : انسان باید دشمن هم داشته باشد؟ ۲ چرا پول ارباب بدی است ولی خدمتگزار خوبی است؟ ۳ اگر شما به جای شاعر بودید برای دوستان چه آرزوهای دیگری داشتید؟	سؤال سوم مربوط به تفکر فراشناخت می باشد		سؤال دوم تفکر انتقادی را در دانش آموزان پرورش می دهد.	سؤال سوم قوه تفکر خلاق دانش آموزان را پرورش می دهد	سؤال اول و دوم قوه استدلال را در دانش آموزان را پرورش می دهد.		سؤال اول به صورت کلی مطرح شده است.
درس ۱۷	۱ خلبان چگونه با شاهزاده کوچولو آشنا شد؟ ۲ چرا شاهزاده کوچولو شمارش ستارگان را برای کار فرما بی فایده می دانست؟ ۳ چرا رویاه دوست داشت اهلی شود؟					سؤال دوم و سوم به پرورش قوه استدلال دانش آموزان کمک می کند.		سؤال اول به صورت کلی مطرح شده و مؤلفه های ذکر شده را ندارد.

در پاسخ به سؤال دوم که بخش خود ارزیابی‌ها، دانش آموز را وادار به چه نوع تفکری کرده است، به نکات ذیل پرداخته می‌شود:

با توجه به جدول، بیشترین مؤلفه مربوط به تفکر استدلالی است که ۲۶/۶ درصد از نمودار را به خود اختصاص داده و پس از آن تفکر خلاق است که با فراوانی ۲۲/۳ درصد توجه ویژه‌ای از طرف مؤلفین شده است این دو مؤلفه در دوران نوجوانی که دوران شکوفایی اوست، بسیار حائز اهمیت می‌باشد، اما باید به این نکته توجه کرد که در کنار استدلال و تفکر خلاق دانش‌آموز می‌باید مهارت حل مسئله، تفکر انتقادی و فراشناخت را نیز بیاموزد. همان‌طور که در نمودار نیز مشاهده می‌شود، تفکر فراشناخت، حل مسئله، اصلاح تفکر نادرست و تفکر انتقادی درصد کمی در نمودار دارند. همان‌طور که در نمودار مشاهده می‌شود تنها ۴/۴ درصد از سؤالات (دو سؤال) مربوط به تفکر فراشناخت می‌باشد. ۲/۲ درصد سؤالات تفکر نادرست دانش‌آموزان را اصلاح می‌کند. تقریباً ۴/۵ درصد از سؤالات نیز مربوط به پرورش قوه‌ی حل مسئله می‌باشد و ۲۸/۹ درصد از سؤالات نیز سؤالاتی هستند که هیچ‌کدام از مؤلفه‌های ذکر شده در آن‌ها وجود ندارد. آنچه در خودارزیابی‌های کتاب باید تغییر کند، میزان استفاده از تفکر انتقادی، فراشناخت، حل مسئله و اصلاح تصورات نادرست می‌باشد که از سایر مؤلفه‌ها درصد کمتری دارد.

جدول ۲: تعداد سؤالات مربوط به انواع اندیشه‌ورزی در بخش خود ارزیابی‌ها

مؤلفه	سؤالاتی که دارای هیچ‌کدام از مؤلفه‌ها نیستند.	تفکر خلاق	تفکر استدلالی	اصلاح تفکر نادرست	پرورش قوه حل مسئله	فراشناخت	تفکر انتقادی
تعداد	۱۳	۱۰	۱۲	۱	۲	۲	۵

نمودار ۲: فراوانی انواع اندیشه‌ورزی در خودارزیابی‌ها

در پاسخ به سؤال سوم باید گفت: ۱- در متن دروس روش‌های یاددهی یادگیری متنوع و مطلوب (موضوع جزء دو بند چهار سیاست‌های کلی ایجاد تحول) از سوی مؤلفین مورد توجه قرار گرفته و به خوبی از روش‌های پرورش تفکر متناسب با ماهیت کتاب فارسی که ترکیبی از مهارت‌های زبانی و ادبی است، در جهت آموزش مفاهیم بهره برده اند. ۲- تفکر استدلالی که در بند چهار سند با عنوان ایجاد تفکر منطقی ذکر شده، در متن دروس اصلی به میزان ۴۲/۱۱٪ و در بخش خود ارزیابی‌های کتاب ۴/۵٪ مورد تأکید قرار گرفته است. ۳- مؤلفین از مؤلفه تفکر خلاق که در جزء دو بند چهار سند سیاست‌های کلی با عنوان خلاقیت و نوآوری یاد شده در متن دروس اصلی ۵/۷۱٪ و در بخش خود ارزیابی‌ها ۲۲/۳٪ بهره برده اند. ۴- تفکر حل مسئله (موضوع جزء هفت بند چهار سیاست‌های کلی ایجاد تحول با عنوان توانایی حل مسائل)، در متن دروس به میزان ۱۱/۴۲٪ و در بخش خود ارزیابی ۴/۵٪ مورد توجه قرار گرفته است. ۵- هرچند به تفکر انتقادی در سند سیاست‌های کلی به وضوح اشاره نشده اما می‌توان گفت از آنجا که تفکر منطقی و خلاق زمینه ساز تفکر انتقادی است، در کتاب فارسی پایه نهم با هدف توسعه فرهنگ تفکر (عبارت مندرج در جزء دو بند چهار سیاست‌های کلی ایجاد تحول) در متن دروس به میزان ۲۰٪ و در خود ارزیابی‌ها ۱۱/۱٪ به آن توجه شده است. ۶- از تفکر فرا شناخت در متن دروس (۰٪) و در خود ارزیابی‌ها ۴/۴٪ و اصلاح باورهای نادرست نیز در متن دروس ۲/۸۵٪ و در خود ارزیابی‌ها ۲/۲٪ به عنوان زمینه ساز تفکر انتقادی و مؤثر در توسعه فرهنگ تفکر و بهبود زندگی فردی و اجتماعی دانش آموزان (موضوع جزء هفت بند چهار) استفاده شده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

از تحلیل و بررسی متن درسها و خود ارزیابی‌های کتاب فارسی پایه نهم این نتایج به دست آمد: ۱- متن درس‌ها با مفاد سند سیاست‌های کلی ایجاد تحول در آموزش و پرورش در زمینه کاربرد روش‌های یاددهی، یادگیری متنوع و مطلوب (جزء دو بند چهار) انطباق دارد و توانسته است با شیوه‌های متناسب به تحریک و تقویت انواع اندیشه ورزی در نوجوانان پردازد، از جمله: داستان، حکایت، تمثیل و تشبیه، قالب‌های نظم و نثر، گفتگو و مناظره، انسان‌پنداری و جاندار انگاری، پرسش‌های تأکیدی و انکاری. این نتایج با نتیجه تحقیق چت مایرز (۱۳۹۴) که توانسته

است با راهبردها و الگوهای تکالیف نوشتاری به پرورش مهارت‌های تفکر انتقادی بپردازد، همسو است. همچنین با نتایج تحقیق ذاکری و همکاران (۱۴۰۳) همسویی دارد که نشان داده برای آموزش هر وجه از تفکر، راه کارهای عملیاتی در قالب راهبردهای فعال تدریس و امکان پیاده سازی آن در برنامه درسی مدارس وجود دارد. ۲- در متن درس‌ها بیشترین تأکید و توجه از میان انواع اندیشه ورزی بر تفکر استدلالی یا منطقی (جزء دو بند چهار سند سیاست‌های کلی) در سه نوع به ترتیب: (شیوه استدلال تمثیلی، استدلال قیاسی، استدلال استقرایی)، تفکر انتقادی، تفکر حل مسئله و کمترین میزان توجه به ترتیب به آموزش تفکر خلاق (نوآوری و خلاقیت، موضوع جزء دو بند چهارسند)، اصلاح باورهای نادرست و فرا شناخت می‌باشد. از میان انواع تفکر، میزان کاربرد تفکر خلاق، اصلاح شیوه‌های نادرست در محتوای دروس از همه کمتر است و از تفکر فراشناخت استفاده‌ای نشده است، در حالی که دانش آموزان در این سن و پایه بیشتر درباره‌ی شخصیت و افکار خود فکر می‌کنند. نتیجه تحقیق کاظم پور و دیگران (۱۳۹۳) مبنی بر اینکه برنامه‌های آموزش اندیشه ورزی باعث بهبود آگاهی، راهبرد شناختی، برنامه ریزی و بررسی خود می‌شود، مؤید لزوم توجه به آموزش تفکر فرا شناخت در کتاب فارسی پایه نهم است. از آنجا که همه انواع تفکر به ویژه شیوه تفکر انتقادی، حل مسئله، تفکر خلاق، فراشناخت و اصلاح باورهای نادرست، معمولاً در متون داستانی و روایی کاربرد بیشتری دارد و فراگیران از طریق هم ذات پنداری با شخصیت‌ها و دقت در گفتگوها و حوادث داستان به این نوع شیوه‌های تفکر رهنمون می‌شوند، مؤلفین کتاب این نقیصه را در بخش حکایت‌های هر فصل که جنبه داستانی دارند، جبران کرده اند؛ با این حال مؤلفین کتب درسی لازم است در تألیفات بعدی کتاب به آموزش شیوه‌های تفکر خلاق، فراشناخت و اصلاح باورهای نادرست توجه بیشتری نمایند. ۳- از بررسی پرسش‌ها و خودارزیابی دروس مشخص شد که تفکر استدلالی بالاترین فراوانی را به خود اختصاص داده و به تفکر خلاق نیز توجه ویژه‌ای شده است، اما تفکر انتقادی، پرورش قوه‌ی حل مسئله و تفکر فراشناخت و تفکر اصلاح افکار نادرست به ترتیب کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده اند. از آنجا که کتاب فارسی نهم، کتاب آموزشی می‌باشد و دانش آموزان آن را به‌عنوان منبع اصلی مطالعه می‌کنند، مؤلفین باید بر چگونگی طرح سؤالات خودارزیابی و اهداف آن در ایجاد انواع تفکر به ویژه تفکر انتقادی توجه بیشتری نمایند. زیرا این نوع تفکر باعث می‌شود دانش آموزان

رفتار و اعمال خود و دیگران را پیش‌بینی کنند و از باورها، اعتقادات و ارزش‌های درست خود دفاع کنند. همچنین داشتن این نوع تفکر از آسیب‌های اجتماعی، پرخاشگری، اعتیاد، فرار از مدرسه، بزهکاری، خشونت و بی‌توجهی آنان به قوانین پیشگیری می‌کند. هرچند می‌توان گفت کاستی مربوط به تفکر انتقادی در بخش گفتگوهای هر درس با توجه به ماهیت گفتگوها در سوق دادن فراگیران به داشتن تفکر انتقادی با تحلیل و ارزیابی نظرات دیگران در جریان گفتگو به‌نوعی جبران شده است. این نتیجه مؤید نتیجه تحقیق کریمیان و همکاران (۱۳۹۵) می‌باشد: تفکر انتقادی یکی از مبانی رشد اجتماعی و عقلانی در تربیت است.

به طور کلی می‌توان نتیجه گرفت مؤلفین کتاب فارسی پایه نهم در حد قابل قبولی توانسته اند در آموزش و گسترش فرهنگ تفکر (جزء دو، بند چهار سند سیاست‌های کلی) مؤثر واقع شوند، با این حال پیشنهاد می‌شود خودارزیابی‌های کتاب با تمرکز و توجه بیشتر بر آموزش تفکر انتقادی، فراشناخت و حل مسئله و اصلاح افکار نادرست تقویت شوند و ایجاد و آموزش این نوع تفکرات در متن خودارزیابی‌های کتاب مدنظر قرار گیرند. همچنین پیشنهاد می‌شود معلمین در فرآیند یاددهی-یادگیری علاوه بر خودارزیابی‌های کتاب، از پرسش‌های محرک و مؤثر در رشد انواع تفکر و اندیشه ورزی در فراگیران بهره ببرند.

فهرست منابع

- الدر، لیندا، (۱۳۹۹)، **تفکر انتقادی: تدابیری برای آگاهانه زیستن**، ترجمه اکبر سلطانی و مریم آقازاده، تهران: نشر اختران.
- ایمانی خوش‌خو، مریم، علی‌خانی، لیلا، (۱۳۹۱)، عوامل و موانع اندیشه‌ورزی از منظر قرآن، **مجله ترویج علم**، ۳(۳)، ص ۱۸-۷.
- باترورث، جان؛ ثوایتز، کثوف، (۱۳۹۸)، **مهارت‌های اندیشیدن: تفکر انتقادی و حل مسئله**، ترجمه مهدی خانقاه و ناصر پور صادق، تهران: نشر دانشگاه عالی دفاع ملی.
- یموتی ج، پرفکت؛ بنت ل، شوارتز، (۱۳۹۶)، **فراشناخت کاربردی**، ترجمه نادرآزاد صفت و حسین کارشکی، تهران: نشر ارجمند.
- حسین پور طوالزده‌ی، شهره؛ زین آبادی، حسن رضا؛ عبدالهی، بیژن؛ عباسیان، حسین، (۱۳۹۶)، مدرسه به عنوان جامعه یادگیرنده حرفه‌ای پژوهش محور، **نوآوری آموزشی**، ۱۶ (۶۳)، ۲۵-۷.
- حسین پور، سهیلا؛ جلالی، پرینا، (۱۳۹۸)، بررسی میزان اثربخشی روش تدریس فعال بر خلاقیت و عزت نفس دانش آموزان درس هنر، **مجله توسعه حرفه‌ای معلم**، (۴)، ۱۵-۲۸.
- دوبینو، ادوارد، (۱۳۸۹)، **ایده خلاق**، ترجمه بنفشه آشنا قاسمی، تهران: ایران بان.
- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۷)، **لغت‌نامه‌ی دهخدا**، تهران: نشر دانشگاه تهران.
- ذاکری، مختار، بهرامشاهی، علی، بار زاده همایی، مظفر، (۱۴۰۳)، آموزش تفکر به کودکان و نوجوانان در بستر راهبردهای تدریس و محتوای کتاب‌های درسی، **نشریه آموزش پژوهی**، ۳۷، ص ۶۸-۵۱.
- رابرتسون، اس یان، (۱۴۰۰)، **حل مسئله**، ترجمه حسین زارع، تهران: نشر نسل نواندیش.
- سالارزنی، امیر حمزه؛ علی عسگری، ابراهیم، (۱۳۹۲)، اندیشه‌ورزی در استنباط فقه، **مجله پژوهش‌های فقهی**، ۹(۱)، ۳۱-۵۳.
- ستاری، علی، (۱۴۰۰)، **آموزش تفکر به کودکان و نوجوانان**، تهران: نشر سمت.
- عادت‌ی، افسانه، شجری، رضا، (۱۳۸۹)، **رویکرد مولانا نسبت به استدلال**، **مجله ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء**، ۲۱(۲)، ۱۲۵-۱۵۰.
- سیف، علی‌اکبر، (۱۴۰۱)، **روان‌شناسی پرورشی نوین**، تهران: نشر دوران.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی، (۱۳۹۰)، **سند تحول بنیادین آموزش و پرورش**، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- طالبی، سید حسن؛ مقصودی، مجتبی؛ یحیی زاده جلوه دار، سلیمان، (۱۳۹۹)، تأثیر آموزش راهبردهای فرا شناختی بر توانایی خواندن و درک مطلب دانشجویان با سطوح متفاوت انگیزه و دانش فراشناخت، **مجله توسعه حرفه‌ای معلم**، ۵(۱)، ۵۹-۷۶.

- علوی، سید محمود، (۱۳۹۱)، بررسی عناصر برنامه آموزش فلسفه به کودکان در دوره پیش از دبستان، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبائی.
- عمید، حسن، (۱۳۸۹)، فرهنگ فارسی عمید، تهران: نشر راه رشد.
- کاظم پور، اسماعیل؛ باباپور واجاری، مریم؛ عصایی، سیدمعصومه، (۱۳۹۳)، تأثیر آموزش اندیشه ورزی بر مهارت‌های فراشناخت حالتی دانش آموزان، مجله رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، ۵(۴)، ۱۲۹-۱۵۲.
- کریمیان و همکاران، (۱۳۹۵)، جایگاه تفکر انتقادی در تعلیم و تربیت اسلامی مبتنی بر سند برنامه درسی ملی، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۲۵، دوره جدید، ش ۳۴، صص ۱۳۳-۱۵۱.
- Dor: 20.1001.1.22516972.1396.25.34.5.5
- کشاوری، سوسن، سرتیپ زاده، لیلا، (۱۳۸۹)، ابعاد اندیشه ورزی از منظر قرآن کریم و دلالت‌های آن برای نظام آموزشی، مجله کوثر، ۳۶(۳)، ۲۳-۴۸.
- کمالی زارچ، محمود؛ زارع، حسین؛ علوی لنگرودی، سمیه السادات، (۱۳۹۱)، اثر بخشی آموزش تفکر انتقادی بر باورهای معرفت شناختی دانشجویان، شناخت اجتماعی، ۲، ۳۱-۱۴.
- گروه نویسندگان، (۱۳۹۲/۲/۱۰)، سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش، مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی <https://farsi.khamenei.ir/print-content?id=22421>
- گروه نویسندگان، (۱۳۹۰)، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی
- مایرز، چت، (۱۳۹۴)، آموزش تفکر انتقادی، ترجمه خدایار ابیلی، تهران: نشر سمت.
- محمدی احمدآبادی، ناصر، اعرابی، پریسا، (۱۳۹۹)، نقش میانجی خود کارآمدی معلمان در رابطه بین سبک‌های مدیریت کلاس و مهارت‌های فراشناختی دانش آموزان، مجله توسعه حرفه‌ای معلم، ۵(۴)، ۱۰۵-۱۲۰.
- مورو، دیوید؛ وستن، آنتونی، (۱۳۹۹)، کتاب کار استدلال، ترجمه یاسر خوشنویس، تهران: نشر اختران.
- موسوی، سیده الناز؛ الهی، طاهره؛ مسدی آرانی، عباس؛ سالک ابراهیمی، لیلا؛ جلیل پور، مینا؛ شهبواری، زهرا، (۱۳۹۷)، تطبیق مراحل رشد انسان در روانشناسی و نهج البلاغه، پژوهش در دین و سلامت، ۵، صص ۱۴۰-۱۳۲.
- نوشادی، محمود رضا؛ شمشیری، بابک؛ احمدی، حبیب، (۱۳۹۰)، نقش و کارکرد کتاب‌های تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان و سوم راهنمایی در شکل‌گیری هویت ملی، پژوهش‌های برنامه درسی، ۱(۱)، ۱۶۷-۱۳۹.
- وزارت آموزش و پرورش، (۱۳۹۱)، برنامه درسی ملی، سازمان پژوهش و برنامه درسی، دفتر تألیف کتب درسی.
- Lipman, M., (1988), critical thinking, what can It Be? *Educational Leadership*, (45), 38-43
- McKeon, R., (1974), *Aristotles Rhetoric: An Introduction to Aristotle*. (2nd ed) Chicago: University of Chicago press.
- Murphy, A., (2016), *A comparison of the emotional intelligence and thinking styles of student university study field*, Anunpublished masters thesis, University of south Africa.

